

بدرالدین محمد قلانسی و تأثیر او بر داروسازی دوره اسلامی

مرضیه کاظمی*

الف-گروه تاریخ علم، بنیاد دایره المعارف اسلامی، تهران، ایران

چکیده

بدرالدین محمدبن بهرام بن محمد قلانسی سمرقندی، پژوهش مشهور ایرانی است که اگرچه پژوهشگرانی چون لوکار، بروکلمان، کحاله، زهیربابا (مصحح قربادین او) و دیگران درباره زمان وفاتش اتفاق نظر ندارند، اما شواهد برآمده از تنها اثر باقی مانده اش و نیز آثار حکمای پس از او که از آرای او بهره برده‌اند، مؤید حیات او در سده ششم و هفتم هجری قمری است. قلانسی انگیزه خود از نگارش قربادین را فقدان مأخذی دانسته است که دستورالعمل داروهای مرکب پرکاربرد را با تکیه بر داروهای مفردۀ در دسترس شرح داده باشند. او برای رفع این خلاً از متابع معتبر یونانی و دوره اسلامی نظیر نوشته‌های جالینوس، دیویسکوریدس، ثابتبنقره، علیبن‌رین طبری، رازی، ابوریحان بیرونی و ابن‌سینا با ذکر نام آنها بهره برده است. قلانسی پس از مقدمه‌ای تفصیلی درباره زمان و نحوه گردآوری و نگهداری داروهای مفردۀ و روش‌های مختلف آماده‌سازی آنها، دستور تهیه انواع داروهای مرکب را در چهل‌ونه باب شرح داده و نحوه استفاده آنها را ارائه کرده است. دو باب پایانی این اثر به روش‌های دفع جانوران موذی و خواص برخی داروهای مفردۀ اختصاص دارد و گاه کاربردهای فراتطبیعی و به نوعی جادویی این داروها نیز با ذکر منع آمده است. قلانسی در طرز تهیه یا مصرف داروهای مرکب نیز نوآوری‌های درخور توجهی دارد که اثر او را از آثار مشابه تمایز می‌کند. این اثر به فارسی ترجمه شده که نقدهایی بر آن وارد است.

*تاریخ بریافت: آبان ۱۴۰۱
**تاریخ پذیرش: آبان ۱۴۰۱

کلیدواژه‌ها: تاریخ پزشکی، داروسازی، طب ایرانی

مقدمه:

بدرالدین محمدبن بهرام بن محمد قلانسی سمرقندی (۱) پژوهش ایرانی سده ششم و هفتم هجری قمری است. اشاره و دانش‌پژوه (۲) به نادرست از او با نام نورالدین یاد کرده‌اند. از زندگی او اطلاع چندانی در دست نیست و درباره زمان وفات او نیز اختلاف نظر وجود دارد.

لوکلر (۳) براساس موضع یادکرد ابن‌ابی‌اصبیعه (۱) از قلانسی، حیات او را در آغاز سده سیزدهم میلادی (اوخر سده ششم و اوایل سده هفتم قمری) محتمل دانسته و ووستنفلد (۴) نیز بدون ذکر دلیل، همین نظر را دارد. زهیربابا، مصحح اقربادین قلانسی (۵)، وفاتش را حوالی ۵۶۰ هق و بروکلمان و حمارنه (۶، ۷) وفات او را پس از ۵۹۰ هق برآورد کرده‌اند. کحاله (۸) او را زیسته در حوالی ۶۲۰ هق می‌دانست. به نوشته ابن‌ابی‌اصبیعه (۱) قلانسی پژوهش مشهور و در درمان بیماری‌ها صاحب نظر بود.

أقربادين تنها اثری است که از او به ما رسیده است. کحاله

(۸) از اثر دیگری از قلانسی با نام *المختصر فی الطب* یاد کرده که احتمالاً همان قربادین اوست. اگرچه قدیمی ترین نسخه شناخته شده اقربادین او که در خزانه الحسنيه- کتابخانه سلطنتی مراکش در شهر رباط- محفوظ است، در ۷۱۷ هق تحریر شده (۹، ۱۰)، استناد قلانسی در این اثر به مأخذی با عنوان *الكتفایه*، بدون ذکر نام مؤلف آن سبب شده است او و اثرش را به سده‌های مختلفی نسبت دهنده، چنانکه مصحح اقربادین او (۵) منظور از *الكتفایه* را اثر مشهور احمدبن عبد الرحمن ابن متذویه (متوفی ۴۱۰ هق) و مهران‌فر، مترجم فارسی این اثر (۱۱)، آن را *كتفایه الطب* خُبیش تعلییسی در سده ششم دانسته‌اند. فهرست‌نگار کتابخانه گوهرشاد نیز آن را *كتفایه منصوری* یا همان *كتفایه مجاهدیه* از منصورین محمدبن الیاس شیرازی (متوفی ۷۹۳ هق)، و بر همین اساس قلانسی را از حکمای پس از سده نهم انگاشته است (۱۲)، اما مسرت (۱۰) احتمالاً بر

زهره‌دان‌ها، پیه‌ها و مغز‌ها به ترتیب در ظرف عسل و ظروف سریعی و خواص آب پنیر و دستور ساخت دارو با آن برای درمان بیماری‌ها از مطالب باب‌های ۱۱ تا ۱۴ است. باب ۱۵ درباره مدت زمان لازم برای بعمل آمدن پادزه ر و مدت عمر مفید و اثربخش آن است. او با استناد به مأخذی چون کامل الصناعه الطیبه نوشته علی بن عباس مجوسی، داروهای مرکب را بر حسب زمان لازم برای آماده شدن، به چهار طبقه تقسیم کرده است: داروهایی که طی شش ماه، سه ماه و دو ماه آماده مصرف می‌شوند و داروهایی که از روز ساخت قابل استفاده‌اند. موضوع باب‌های ۱۶ تا ۱۹ به ترتیب، عمر مفید سایر داروهای مرکب، ظرف نگهداری پادزه ر، فواید وجود مطبوخ (ملین، مسهل) یا عسل در پادزه ر و روش آزمایش آن و طرز تهیه شوربای افعی برای درمان جذام است. قلانسی در باب‌های ۲۰ و ۲۱ به توضیح نام یونانی و عربی داروهای مرکبی پرداخته که برای فهم باب‌های بعد لازمند. سپس تا باب ۴۴ به ترتیب دستور تهیه و خواص داروهای زیر را شرح داده است: بخورات و دودها، معجون‌ها و داروهای هاضم، انواع پروردۀ و رُب‌ها، داروهای بوییدنی، عطسه‌آورها، قطره‌های دارویی، داروهای دمیدنی، جوشانده‌ها و عصاره‌هایی که به روش شست‌وشو به کار می‌روند (نطولات)، غرغره‌ها و مضمضه‌ها، داروهای دهان و دنان، داروهای برطرف‌کننده خون‌دماغ، گربویی و زخم‌بینی، حب‌ها و ایاره‌ها، فواید قی و داروهای قی‌آور یا برطرف‌کننده آن، داروهای بیماری‌های زنان و داروهایی که از راه مقعد استفاده می‌شوند شامل حقنه‌ها، فتیله‌ها، شیاف‌ها، روغن‌ها، لعوقات (خمیر-داروها/ داروهای لیسیدنی)، نوشیدنی‌ها و مطبوخ‌ها، قرص‌ها و بُنائق‌ها، سفوف (داروهایی که به صورت پودر یا گرد درآمدند)، داروهای زیبایی پوست و مو، دستورات و داروهای مراقبت از چشم و درمان بیماری‌های آن، داروهای درمان‌کننده میل به خوردن گل و دیگر امیال بد، داروهای مالیدنی برای درمان گزیدگی‌ها و دیگر مرهم‌ها و ضمادها، ذرورها (داروهایی که به صورت خشک در چشم یا زخم پاشیده می‌شوند) و داروهای ترمیم‌کننده جراحات.

باب ۴۵ این اثر به درمان مسمومیت‌ها و گزیدگی‌ها و دستور ساخت و استفاده پادزه‌ها اختصاص دارد که با دو

همین مبنای تألیف این قرابادین را پس از ۷۹۳ هق تخمین زده و انتساب قلانسی را به پس از سده نهم نادرست می‌داند. بهنظر می‌رسد انتساب او به سده یازدهم (۱۳) ناشی از تاریخ تحریری است که آقابزرگ طهرانی (۱۴) برای نسخه‌ای از قرابادین او گزارش کرده است. اما با توجه به آن‌که عزّالدین سویدی (۶۰۰ تا ۶۹۰ هق) و اسفراینی نیشابوری (از شاگردان فخر رازی ۵۴۳ تا ۶۰۶ هق) در آثارشان از آرای قلانسی بهره برده‌اند (۱۵-۱۷)، انتساب او به پس از سده هفتم نادرست بهنظر می‌رسد.

به زعم قلانسی (۵)، قرابادین‌های موجود تا روزگار او، انباسته از نسخ داروهای مرکبی بودند که علاوه بر آن‌که بهندرت مورد نیاز بودند، دستورالعمل تهیه و زمان ماندگاری‌شان نامشخص بود و داروهای مفرده لازم در تهیه آنها کمیاب و همچنین بدل و وزن و پیمانه آنها نیز نامعلوم بود. این دلایل و نیز نبود نسخ داروهای مرکب پُرکاربرد و شرح و تفسیر اسامی یونانی داروها در چنین متونی، قلانسی را بر آن داشت تا برای رفع نقایص پیش‌گفته با انکا به مأخذ معتبر، کتاب خود را تألیف کند.

ساختار و محتوای اثر:

قلانسی کتاب را در ۴۹ باب نگاشت. اگرچه موضوع قرابادین‌ها عمدهاً داروهای مرکب است، او ۷ باب نخست اثرش را به زمان و نحوه گردآوری و نگهداری داروهای مفرده و شرح روش‌های مختلف سوزاندن و بربان کردن، شستن و آماده‌سازی نمونه‌هایی از آنها اختصاص داده است (۵). وجود این مباحثت که قرابادین قلانسی را از دیگر قرابادین‌ها متفاوت کرده، شاید به‌سبب آن است که او این موضوعات را اصول اولیه‌ای می‌دانست که یک داروساز پیش از ساخت داروهای ترکیبی باید بداند (۵، مقدمه مصحح). او در باب ۸ روش تهیه ضماد با روغن و موم و در باب ۹ طرز استخراج روغن از دانه کدو، تخمره، گندم و برگ‌بو را آورده است و در باب ۱۰ نحوه تهیه دارو از خرچنگ برای درمان مسلولین، از ذرازیج برای درمان‌های موضعی و نیز طرز تهیه قرص از خون بز برای درمان سنگ کلیه و مثانه را شرح داده است. طرز تهیه شیره‌های گیاهی، دود کندر، احیای عود و نحوه نگهداری از

آخرین باب این کتاب است که در آن خواص فراتطبیعی و به نوعی جادویی داروهای مفرد نیز آمده است. به نوشته زهیربابا (۵، مقدمه مصحح) علت اصرار قلانسی بر ذکر منابع این بخش از کتاب، احتمالاً رفع مسئولیت این دست مطالب از خود یا تبیین این نکته است که چنین باورهایی نزد ملت‌های مختلف در طول تاریخ وجود داشته است.

نوآوری‌های قلانسی در تهیه داروها

از دیگر ویژگی‌های درخور توجه این اثر، استفاده از لعب بذرهای گیاهان در تهیه انواعی از داروهای مرکب، از قطره‌ها و نوشیدنی‌ها تا قرص‌ها، حب‌ها، شیاف‌ها و داروهای زیبایی و تأکید بر تهیه برخی حب‌ها و قرص‌ها در شکل‌های هندسی ویژه، به منظور تفکیک آنها از داروهای مشابه یا رعایت تناسب شکل آنها با روش استفاده‌شان است؛ چنان‌که حب‌های مکیدنی و زیرزبانی را برای تسهیل نگهداشتن شان در دهان به شکل پهن و مسطح می‌ساختند و قرص‌های مسکن و خواب‌آوری که پس از آمیختن با آب، به صورت موضعی روی شقيقه می‌مالیدند، مثلثی‌شکل بودند (۵، ۲۰).

نسخه‌های قرابادین قلانسی و نقدی بر ترجمه فارسی آن

قرابادین قلانسی احتمالاً کامل‌ترین اثر در نوع خود در تاریخ پزشکی تا سده هفتم است (۵). علاوه بر نسخه‌ای از این اثر که اوکایی (۲۱) با عنوان ترکیب الأدویه از کتابخانه مدرسه فاضلیه مشهد فهرست کرده است، نسخ متعدد دیگری از آن گاه با عنوان ملقط الأدویه در کتابخانه‌های مختلف ایران محفوظ است (۲۲). کهن‌ترین این نسخه‌ها به ترتیب به تاریخ تحریر اول رجب ۸۵۷ در کتابخانه وزیری یزد و سوم شوال ۸۸۱ هق در کتابخانه گوهرشاد نگهداری می‌شود (۵، ۱۰، ۲۲، ۲۳).

زهیربابا قرابادین قلانسی را براساس سه نسخه دمشق، پاریس و لندن، تصحیح و در حلب در ۱۴۰۳ هق منتشر کرده است. مهرانفر این تصحیح را پس از مقابله با دو نسخه محفوظ در کتابخانه مجلس، به شماره‌های ۶۲۴۷ و ۱۶۴۳۰، به فارسی ترجمه و در تهران در ۱۳۹۸ مش چاپ کرده و مدعی است ترجمه او در مواضعی با تصحیح پیش‌گفته متفاوت و بر آن مرجع است (۱۱). او در ترجمه، واژگان و اصطلاحات

گفتار به پایان می‌رسد؛ یکی درباره داروهای مفرد و مرکب با خاصیت پادزه‌ری و دیگری درباره جانورانی چون گربه و نمس که گزندگان را از بین می‌برند. قلانسی در باب ۴۶ بدلت پیش از صد و چهل داروی مفرد را بر شمرده و در باب ۴۷ وزن و پیمانه‌هایی را شرح داده که به نوشته زهیربابا (۵، مقدمه مصحح) نزد یونانیان، رومی‌ها، ایرانیان و سریانیان قدیم رایج بودند، اگرچه در متن کتاب محدودی از آنها نظری در هم، دائق، مثقال، قیراط، رطل، استار، طسوچ و اوقیه نام برده شده است. در دو باب انتهایی این اثر روش‌های دفع جانوران مودی و خواص برخی داروهای مفرد آمده است.

مأخذ قلانسی در نگارش قرابادین

الذخیره فی علم الطب نوشته ثابت بن فره، فردوس الحکمه فی الطب اثر علی بن رئن طبری، الحاوی و المنصوری فی الطب نوشته محمد بن زکریای رازی، القانون فی الطب ابن سينا و الكامل الصناعه الطبیه نوشته علی بن عباس مجوسی اهم منابع قلانسی در نگارش این کتاب و گاه همه مطالب یک باب از آن هستند که از آنها به ترتیب با اختصارات «ذ»، «ف»، «و»، «م»، «ق» و «ک» یاد کرده است اگرچه گاه ناسخین این اختصارات را ضبط نکرده‌اند (۵، مقدمه مصحح)؛ برای نمونه بنابر نسخ کتابخانه‌های وزیری (۱۸) و مجلس (۱۹) مأخذ قلانسی در نگارش باب ۲۳، الذخیره ثابت بن فره است، اما در نسخ اساس تصحیح زهیربابا علامت «ذ» به نشانه این مأخذ ضبط نشده است و داروی مرکبی که بنابر نسخه وزیری (۱۸) از المنصوری نقل شده، در نسخ اساس تصحیح زهیربابا (۵) و مجلس (۱۹) «م»، نشان این مأخذ را ندارد.

نوشته‌های قوام‌الدین صاعد المهنی (نامشخص) و شرف‌الزمان مارتانی (نامشخص) از دیگر منابع قلانسی است؛ اگرچه ارجاعات او به قوام‌الدین، انگشت‌شمار است و از مارتانی تنها در یک محل نام برده است (۵). آثار دیوسکوریدس، جالینوس، محمد بن زکریای رازی، کتاب التنویر حسن بن نوح قمری بخاری، کتابش یوحنابن سرافیون، کتاب الصیدنه ابوریحان بیرونی، مفتاح الطب این‌هندو، که از او با عنوان استاد یاد کرده و بسیاری آثار دیگر، از منابع او در نگارش کتابش بوده‌اند. بیشترین ارجاع به منابع، مربوط به

بر حرام بودن فُقَاع دستور تهیه آن را ترجمه نکرده (۱۱، ۵) و در سراسر متن، واحدهای اندازه‌گیری را به واحد رایج کنونی، گرم، تبدیل کرده است (۱۱). مجموعه این تغییرات سبب شده تا ترجمه این اثر به اصل آن کمتر مشابه باشد.

تضاد منافع:

در این مقاله تضاد منافعی برای گزارش وجود ندارد.

دشوار، یا توضیحاتی که لازم دانسته را براساس منابع کهن و متأخری چون *المنصوری فی الطب*، جامع لمفردات الادویه و *الاغذیة* ابن بیطار، *تحفه حکیم مؤمن*، *مخزن الأدویة* و *معارف گیاهی* در پانویس‌ها شرح داده، اما در شرح نسخه‌بدل‌ها، که تعداد کمتری دارند، مشخص نیست کدامیک از نسخه‌بدل‌ها مدنظر اوست. به علاوه مهران‌فر به صلاح‌دید خود و با استدلال

References:

1. Ibn Abi Usaybi'a A. *Uyun al-Anba fi Tabaqat al-Atibba*. Edited by Imru'u 'l-Qays ibn al-Tahhān (August Muller). Konigsberg and Cairo: 1299/1882, offset UK: 1972. Vol.2, P:31. [In Arabic].
2. Afshar I Danesh-Pajouh MT. Catalogue of the manuscripts in the Malek national museum and library. Tehran: Publications of Malek National Library and Museum; 1974. Vol.1, P:568. [In Persian].
3. Leclerc L. *Histoire de la medecine arabe*. Paris: Ernest Lroux; 1876. reedite 1980. Vol.2, P:28. [In French].
4. Wüstenfeld F. *Geschichte der Arabischen Aerzte und Naturforscher*. Gottingen: Book on Demand Ltd; 1840. P:108-109. [In German].
5. Al-Qalānīsi Al-Samarqandi M. *Aqrabādīn al-Qalānīsi*. Edited by Al-Bābā MZ. Aleppo; 1983. [In Arabic].
6. Brockelmann C. *Geschichte der Arabischen Litteratur*. Supplementband. Leiden: EJ Brill; 1937-1942. Vol.1, P:893. [In German].
7. Hamarneh SK. Index of manuscripts on medicine, pharmacy and allied sciences in the Zahiriyyah. Edited by Homsy A. Damascus: Al-Taraqqi Press; 1969. P:308. [In Arabic].
8. Kahhāla UR. *Mu'jam al-Mu'allifin*. Beirut: Al-Risāla Educational Center; 1993. Vol.3, P:158. [In Arabic].
9. Khattabi MA. Catalogues of the royal library, section of the manuscripts of medicine, pharmacy and allied sciences. Rabat: Al-Hassania Library; 1982. Vol.2, P:32-33. [In Arabic].
10. Maserrat H. Qalānīsi's *Qarābadīn*, an old manuscript in the Vaziri library of Yazd. Heritage Quarterly Book Review. 2016;3:9-10.
11. Al-Qalānīsi Al-Samarqandi M. Qalānīsi's pharmacopoeia. Translated by Mehranfar M. Tehran: ?; 2015. P:70. [In Persian].
12. Fazel M. Catalogue of manuscripts in the library of Djāme' Gowharshād in Mashhad. Mashhad: The Library of Djāme' Mosque of Gowharshād; 1984. Vol.3, P:1361. [In Persian].
13. Haeri A. A catalogue of the manuscripts in the Parliament library (Persian-Arabic-Turkish). Tehran: The Library of Islamic Consultative Assembly; 1972. Vol.19, P:171. [In Persian].
14. Agha Bozorg Tehrani MM. *Al-Dharī a ilā Tasānīf al-Shīa*. Beirut: Dār al-Azwa'; 1982. Vol.14, P:60. [In Arabic].
15. Al-Sha'rani A. *Mukhtasar Tadhkirat al-Imām al-Suwaydī fī al-tibb*. Beirut: Dār al-Kutub al- Ilmīyah; ND. P:121. [In Arabic].
16. Esfarayeni Neyshaburi M. *Sharh-i Kitab al-Nijat li Ibn Sina: Qism al-Ilahiyat*. Edited by Nāji Isfahāni H. Tehran: The Society for the National Heritage of Iran; 2014. P: LXX-LXXII. [In Arabic].
17. Tabib Esfarayeni M. *Taqwim al-Adwiya*. National Library of Islamic Republic of Iran; Manuscript No.18606. P:2. [In Arabic].
18. Al-Qalānīsi Al-Samarqandi M. *Aqrabādīn al-Qalānīsi*. Yazd: Vaziri Library of Yazd; Manuscript No.629/2. P:98. [In Arabic].
19. Idem. Manuscript No.16430. Parliament Library; P:53. [In Arabic].
20. Kahl O. The dispensatory of Ibn at-Tilmīd: Arabic text, english translation, study and glossaries. Leiden/Boston: Brill; 2007 Mar 31. P:54. [In Arabic].
21. Okatāyi A. Catalogue of the manuscripts in the library of Fāzili-ye. Mashhad: Mat'aba Khorāsān; 1930. P:239. [In Persian].
22. Dirayati M. The union catalogue of Iranian manuscripts, summarized as FANKHĀ. Tehran: National Library of Iran; 2011-2015. Vol.25, P:82-84. [In Persian].
23. Shirwāni M. Catalogue of the manuscripts in the Vaziri library of Yazd. Tehran: Society for the National Heritage of Iran; 1972-1980. Vol.2, P:17. [In Persian].

Badr al-Dīn Muhammad al-Qalānīsi and his impact on pharmacy in the Islamic age

Marzie Kazemi^{a*}

^aDepartment of History of Science, Islamic Encyclopaedia Foundation, Tehran, Iran

Abstract:

Badr al-Dīn Muhammad ibn Bahrām ibn Muhammad al-Qalānīsi al-Samarqandi was a famous Iranian physician. Despite dispute among scholars, including Leclerc, Brockelmann, Kahlāla, Zahir al-Baba (the editor of Qalānīsi's *Qarabādin*), lived in the 6th-7th century A.H. based on facts found in his only available book *Qarābādīn*; and literature of descendant physicians who used or quoted his ideas. As he stated, lack of sources with clear manual of preparing and using compound medicines, encouraged al-Qalānīsi, to write his book using reputative Greek and Islamic references like works of Galen, Dioscorides, Thābit ibn Qurra, Ali ibn Sahl Rabban al-Tabari, Rhazes, Al-Bīrūnī, Avicenna while mentioning them by abbreviations. Following a noteworthy introduction about simple drugs, he has explained how to prepare, preserve and use compound drugs, in forty-nine chapters. The main subject of two last chapters is how to get rid of vermins, and some supernatural or magical uses of simple medicines, with citation of references. Al-Qalānīsi has noteworthy innovations in preparation and using compound medicines that individuates his work. His book has recently been translated into Persian but there are some criticisms on it.

Keywords: History of Medicine, Pharmacy, Persian Medicine

Corresponding Author: m.kazemi@rch.ac.ir